TARIX

Sulaymanov Salamat Arepbayevich (Qoraqolpoq davlat universiteti Tarix fakulteti dekani, tarix fanlari doktori (DcS),
Allamuratov Anvar Alisher o'g'li (Qoraqolpoq davlat univesiteti talabasi;
Allamuratovanvar580@gmail.com)

XORAZM: MINGLAB QAL'ALARNING QADIMIY SIVILIZATSIYASI

Annotatsiya. *Xorazm sivilizatsiyasi taxminan miloddan avvalgi 2-ming yillik o'rtalarida vujudga kelgan. Bu qadimgi Misr va Bobilning tug'ilishidan keyin sodir bo'lgan, ammo juda o'xshash tabiiy sharoitlarda. Pomir tog' muzliklaridan to'yingan buyuk Amudaryo o'sha paytdagidek, ming kilometrdan ortiq suvni ko'tarib, Qizilqum cho'lining quyi oqimida unumdor vohani hosil qilgan.*

Kalit so'zlar*: Xorazm, sivilizatsiya, qal'a, Misr, imperiya, davlat.*

Сулайманов Саламат Арепбаевич (декан исторического факультета Каракалпакского государственного университета, доктор исторических наук (DcS),
Алламуратов Анвар Алишер оглы (студент Каракалпакского государственного университета; Allamuratov anvar580@gmail.com)

ХОРЕЗМ: ДРЕВНЯЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТЫСЯЧ КРЕПОСТЕЙ

Аннотация. *Хорезмская цивилизация возникла примерно в середине 2-го тысячелетия до нашей эры. Это произошло после зарождения Древнего Египта и Вавилона, но в очень похожих природных условиях. Великая Амударья, насыщенная горными ледниками Памира, подняла, как тогда говорили, более тысячи километров воды, образовав плодородный оазис в низовьях пустыни Кызылкум.*

Ключевые слова: *Хорезм, цивилизация, крепость, Египет, империя, государство.*

Sulaymanov Salamat Arepbayevich (Dean of the Faculty of History of Karakalpak State University, Doctor of Historical Sciences (DcS),
Allamuratov Anvar Alisher oglu (student of Karakalpak State University; Allamuratov anvar580@gmail.com)

KHOREZM IS AN ANCIENT CIVILIZATION OF THOUSANDS OF FORTRESSES

Annotation. *The Khorezm civilization arose around the middle of the 2nd millennium BC. This happened after the birth of Ancient Egypt and Babylon, but in very similar natural conditions. The Great Amu Darya, saturated with Pamir mountain glaciers, raised, as they said then, more than a thousand kilometers of water, forming a fertile oasis in the lower reaches of the Kyzylkum desert.*

Keywords: *Khorezm, civilization, fortress, Egypt, empire, state.*

Kirish. Daryo toshqinlari bilan bog'liq mavsumiy sug'orish, baliq va ovga boy Orol dengizi qirg'og'i, cheksiz yaylovlar bu zaminni o'ziga xos madaniyat beshigiga aylantirdi, u ortda ulug'vor obidalar – yo'qolgan shaharlar va ulkan qal'alar qoldirdi. Hozirgi Qoraqalpog'istonning birgina Ellikqal'a tumanida ikki yuzdan ortiq qadimiy aholi punktlari jamlangan bo'lib, ulardan eng mashhurlari, masalan, To'proqqal'a yoki Ayazqal'a qurilishining murakkabligi va ko'lami jihatidan deyarli Misr piramidalari kabi murakkabdir.[1]

Qadimgi Xorazm bosib olgan hududda jami mingga yaqin qadimiy qal'alar mavjud. Ularning aksariyati hali ham kam o'rganilgan, chunki ular yo'llardan uzoqda, o'tib bo'lmaydigan qumtepalar va sho'r botqoqlar orasida, uzoq vaqt qurigan daryolar tubida joylashgan. Ularning keyingi tadqiqotlari Markaziy Osiyo va Yevroosiyo qit'asi tarixiga oid ko'plab zamonaviy qarashlarni o'zgartirishi mumkin. O'tgan asrning o'rtalarida "Ahnenerbo" ajdodlar merosini o'rganish bo'yicha natsistlar jamiyati josuslari arilarning mifologik ajdodlari uyi Asgardni qidirib topishganda, mintaqa alohida e'tiborni jalb qilgani bejiz emas. Shu bilan birga, sovet arxeologlariga qal'a devorlari va qum ostida ko'milgan qadimiy sug'orish kanallarini qidirish uchun, hatto harbiy samolyotlar taqdim etildi, buning natijasida Qizilqumda o'zaro bog'langan mustahkam inshootlarning butun "mamlakatlari" topildi.

Tadqiqotchilar duch kelgan birinchi sir shundaki, qadimgi Xorazmning yirik aholi punktlari Amudaryoning unumdor tekisligidan uzoqda topilgan bo'lib, ularda rivojlangan sug'orish inshootlari tarmog'i miloddan avvalgi V asrdan boshlab mavjud edi. Ammo dehqonchilik vohasi ko'chmanchi qabilalar mulki bi-

[1] Qdirniyazov M.Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm hunarmandchiligi. Qoraqalpog'istonda arxeologik tadqiqotlar. O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi; Rep. ed. Ph.D. I.K.Kosymbetov, t.f.n. V.N.Yagodin. Toshkent, "Fan", 1981, 123–139-betlar.

lan chegaradosh bo‘lib, ular bilan tinchlik davrida g‘alla va hunarmandchilikni go‘sht va junga jadal ayirboshlash amalga oshirilgan. Biroq tinchlikni saqlash uchun chegaralarni bir xil ko‘chmanchilardan himoya qilish kerak edi.

Adabiyotlar tahlili. 1938-yilda mashhur sovet arxeologi S.P.Tolstov Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idan ellik kilometr uzoqlikda qidiruv ishlarini olib borar ekan, maydoni 17-gektardan (500x350 metr) o‘ralgan qadimiy shahar xarobalarini topdi, balandligi 20 metrgacha va qalinligi 12 metrgacha bo‘lgan qal’a devorlari bilan. Milodiy 2–3-asrlarda Xorazmda hukmronlik qilgan sulolaning poytaxti hisoblangan To‘proqqal’a yoki Tuproq shahri mana shunday kashf etilgan.

Afsuski, Tuproqqal’aning aksariyat moddiy topilmalari bizning davrimizga qadar saqlanib qolmagan. S.P.Tolstovning tadqiqotlari avjida Ikkinchi jahon urushi boshlandi va olim ko‘ngilli sifatida frontga jo‘nadi va faqat 50-yillarda qazish ishlarini davom ettirdi. Bugungi kunga qadar mahalliy aholi orasida Tolstoy tomonidan topilgan son-sanoqsiz xazinalar haqida afsonalar mavjud, ammo urushning birinchi kunlarida ular Sovet rahbariyatining buyrug‘i bilan shoshilinch ravishda yaqin joyda yashiringan.

Qo‘shni Tuproqqal’a qal’asi o‘n asr davomida qal’adan uzoqroq yashagan, bu yerda, dastlab, Qizilqal’a xizmat qilgan (Qizil faqat qo‘shimcha istehkom sifatida. O‘zining nisbatan kichik o‘lchamiga (65x 65 metr) qaramay, bu qal’a har biri 8 metr qalinlikdagi qo‘sh devorga ega edi. Shunday mudofaa qudrati evaziga Qizilqal’a 13-asrda Chingizxon qo‘shinlari bosqiniga qadar Xorazm chegaralarini himoya qilish uchun xizmat qilgan.[1]

Tadqiqot metologiyasi. Mahalliy aholining fikricha, Qizilqal’a va Tuproqqal’a hanuzgacha cho‘lning yovuz ruhlari yashaydigan, ajdodlar ruhi yuradigan va behisob boyliklar yashiringan ko‘p kilometrlik yer osti yo‘li bilan bog‘langan.

Dunyoning chinakam mo‘jizasini Tuproqqal’adan 20 kilometr shimoli-sharqda, Qizilqumning harakatlanuvchi qumlari va Sulton Uvaysning muqaddas tog‘lari o‘rtasida joylashgan Ayozqal’aning qadimiy manzilgohi yoki Shamol qal’asi deb atash mumkin. Yassi tepalikdagi keng aholi punkti miloddan avvalgi IV asrda, besh asr o‘tgach, Kushon imperiyasi davrida paydo bo‘lgan, odam, hatto yengil ko‘tarilish uchun balandligi 60 metr bo‘lgan tik tepalik tepasida ajoyib qal’a bilan mustahkamlangan.

Ayozqal’aning devorlari to‘rtta asosiy yo‘nalishga qaragan va yagona kirish eshigi janubdan qurilgan bo‘lib, bu qismlarda hukmron janubiy shamolning o‘zi chang va vayronalarni shahar tashqarisiga uchirib yuboradi.

Mahalliy afsonalarga ko‘ra, katta notinchlik davrida, eski hukmdor vafot etgan va uning o‘rnini bosadigan hech kim bo‘lmaganida, ruhoniylar yig‘ilgan olomonga yangi shoh kimning qo‘lida shoh ovchi lochin saylanishi kerakligini bashorat qilishgan. Tabiatga qo‘yib yuborilgan o‘tirardi, ammo qush qo‘liga emas, to‘g‘ridan to‘g‘ri oddiy jangchining boshiga qo‘ndi va haydab yuborilganda, ikkinchi marta o‘sha joyiga qaytdi. Xalq tepalikda yangi qasr qurilishiga shaxsan rahbarlik qilgan va unda hukmronlik qilib, uzoq vaqt va adolatli hukmronlik qilgan jangchiga toj kiydirdi. Kechagi jangchi va endi qirol o‘zining kelib chiqishini unutmaslik uchun eski etikni taxt oldidagi taniqli joyga osib qo‘yishni buyurdi.

Tahlil va natijalar. Afsona bilvosita tasdiqlaydiki, qadimgi Xorazmda hukmron sulolalarning navbatdagi almashishi bilan uning gullab-yashnagan davrida yangi qal’alar va saroylar nihoyatda oson bo‘lgan, juda qulaylik bilan qurilgan.

Ayozqal’a va Tuproqqal’a qal’alarining shimoli-g‘arbiy tomonida qoyaning mutlaqo qora rangi bilan mashhur Sulton Uvays tog‘larining past tizmasi cho‘zilgan. Butun Xorazmda yagona bo‘lgan bu tog‘lar muqaddas sanaladi. Bir paytlar ularning yonbag‘irlarida suv va unumdorlik ma’budasi Anaxitaning ziyoratgohi bor edi. Bugungi kunga qadar faqat muqaddas baliqlari bo‘lgan hovuz saqlanib qolgan, agar ular qurg‘oqchilik paytida buloq qurib qolsa, ko‘z yoshlari bilan ko‘milgan odamlar kabi oq kafanlarga o‘ralgan.[2]

O‘rta asrlarda Amudaryoning quyi oqimida mustahkam o‘rnashib olgan islom dini qadimgi butparastlik kultlarini yengish maqsadida bu o‘lkalarda ilk payg‘ambarlardan biriga ergashgan yamanlik cho‘pon Voys al-Qaroniyga sig‘inishni yoydi, Muhammad. Sulton Bobo traktida unga har yili minglab ziyoratchilar tashrif buyuradigan mozor bag‘ishlangan bo‘lib, ular Sulton Uvays Xorazm zaminida o‘z e’tiqodi uchun yashab, vafot etgan deb hisoblaydilar.

---

[1] Tolstov S.P. XI asr boshlaridagi Xorazm nasroniylari orasida yangi yil bayrami “kalandalar”. SSSR etnografiyasi va antropologiyasiga oid materiallar va tadqiqotlar, 1946, 2, 87–108-betlar.

[2] Snesarev G.P. Xorazm afsonalari O‘rta Osiyo diniy kultlar tarixiga oid manba sifatida. Rep. ed. T.A.Jdanko; SSSR Fanlar akademiyasi Etnografiya instituti. N.N.Mikluxo-Maklay. M., “Nauka”, 1983, 216 bet.

Mahalliy rivoyatlarga koʻra, Sulton Uvays doimo yalangoyoq, yalangʻoch-yurgan va tinimsiz qichqirgan: "Hu! Hu!", yaʼni arabchada "U" degan maʼnoni anglatadi, Alloh taoloning ismlaridan biridir. Bir kuni paygʻambarning sahobalari, amirlar Abubakr, Umar, Usmon va Ali unga Muhammad yuborgan kiyimlarni olib kelishdi, siz bilganingizdek, zohidlik va qashshoqlikni yoqtirmas edilar. Uvays rido va qalpoq kiyib, hayajonga tushdi va darhol Qodir Tangrining huzuriga chiqdi, lekin tosh bilan boshiga urib, koʻz yoshlarini toʻkib, barcha gunohkorlarni unga yoʻl koʻrsatishini soʻradi. Haqiqatni ayting va ularni doʻzaxdan saqlang. Xudo unga faqat uchdan birini berdi.

Boshqa bir afsonaga koʻra, Muhammad paygʻambar kofirlar bilan boʻlgan jangda tishini yoʻqotganini bilib, Uvays 32 ta tishining hammasini urib tashlagan va ularni toshga aylantirgan va u bilan imon dushmanlari qoʻshinlarini urgan. Bu toshlardan muqaddas togʻlar paydo boʻlgan.

Xulosa. Xorazm sivilizatsiyasining ilk gullagan davridan bir necha asrlar oʻtib rivojlangan xalq rivoyatlarida xorazmliklarning oʻz zaminiga yuqoridan berilgan oʻziga xos inoyatga dastlabki eʼtiqodi aks etgan. Amudaryoning oʻng qirgʻogʻidagi qum bilan qoplangan qadimiy qalʼalar kimsasiz boʻlib qolganidan deyarli ming yil oʻtgach, Xorazm yangi gullash davrini boshdan kechirdi. Oʻrta asrlarda daryoning oʻng qirgʻogʻida, Gurganj va Xivada tashkil topgan Xorazmshohlar davlati oʻz taʼsirini Pomir va Tyan-Shandan Fors koʻrfaziga, Dajla va Furot daryolari oraligʻigacha yoyib, faqat oʻz taʼsirini oʻtkazdi.

Qadimgi Misr va Bobil tsivilizatsiyalari 19-asrda arxeologlar tomonidan qilingan shov-shuvli kashfiyotlargacha yevropaliklar uchun kam maʼlum edi. Olimlar koʻhna Xorazm tarixini oʻtgan asrning oʻrtalaridagina oʻrganishga kirishgan, u hozirgacha koʻplab hayratlanarli sirlarni yashirib kelmoqda.[1]

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

(1). Veselovskiy N.I. Xiva xonligi haqidagi tarixiy-geografik maʼlumotlarga oid insho. Sankt-Peterburg, 1877.

(2). Vinogradov A.V. M., "Ta'lim", 1966, 188-bet.

(3). Tolstov S.P. XI asr boshlaridagi Xorazm nasroniylari orasida yangi yil bayrami "kalandalar". SSSR Etnografiyasi va antropologiyasiga oid materiallar va tadqiqotlar. 1946, 2, 87–108-betlar.

(4). Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi izidan. M.–L., 1948.

(5). Grozniy B. Proto-hind yozuvlari va ularning dekodlanishi. Qadimgi tarix xabarnomasi. Praga, 1940, 2 (11), 15–34-betlar.

(6). Qdirniyazov M.-Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm hunarmandchiligi. Qoraqalpogʻistonda arxeologik tadqiqotlar. Oʻzbekiston SSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpogʻiston boʻlimi; Rep. ed. Ph.D.I.K. Kosymbetov, t.f.n. V.N. Yagodin. Toshkent, "Fan", 1981, 123–139-betlar.

(7). Qdirniyazov M.-Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm shaharlarining moddiy madaniyati. Nukus, "Qoraqalpogʻiston", 1989, 176 bet; ISBN 5-8272-0392-0.

(8). Snesarev G.P. Xorazm afsonalari Oʻrta Osiyo diniy kultlar tarixiga oid manba sifatida. Rep. ed. T.A. Jdanko; SSSR Fanlar akademiyasi Etnografiya instituti, M., "Nauka, 1983, 216 bet.

[1]Qdirniyazov M.-Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm shaharlarining moddiy madaniyati. Nukus, "Qoraqalpog'iston", 1989, 176 bet. ISBN 5-8272-0392-0